Зміст

Пролог (2010) 9

Розділ 1. Індивідуалізм чи тоталітаризм (2011) 23
Розділ 2. Правонаступництво чи занепад (2012) 45
Розділ 3. Інтеграція чи імперія (2013) 76
Розділ 4. Новизна чи вічність (2014) 121
Розділ 5. Правда чи брехня (2015) 170
Розділ 6. Рівність чи олігархія (2016) 229

Епілог (20 –) 295

Подяки 299

Примітки 303

Предметно-іменний покажчик 375

Пролог
(2010)

Мій син народився у Відні. Пологи були важкими, і австрійський гінеколог та польська акушерка дуже хвилювалися за немовля. Син вдихнув, мати хвильку потримала його, відтак її відвезли до операційної. Акушерка, Ева, передала малого мені. Серед усього, що відбувалося потім, ми з сином трохи розгубились, але не мали куди подітися один від одного. Його фіалкові очі вдивлялись у стелю, а довкола наввипередки зі смертю бігали хірурги, лунало тупотіння, блимали маски, миготіли зелені халати.

Здавалося, наступного дня все було гаразд. Медсестри наказали мені покинути палату у звичний час, о п'ятій пополудні, і до ранку я залишив матір із дитиною під їхньою опікою. Тепер, із незначним запізненням, я міг розіслати електронною поштою повідомлення про народження первістка. Дехто з друзів прочитав добру звістку тієї ж миті, коли дізнався про катастрофу, що забрала життя інших. Один із них, теж науковець, якого я зустрів у Відні в минулому столітті, поспішав сісти на літак у Варшаві. Повідомлення вирушило зі швидкістю світла, але так ніколи й не наздогнало мого товариша.

2010-й був часом рефлексій. За два роки до того фінансова криза винищила значну частку світових багатств, а непевне відновлення відбувалося на користь багатих. Афроамериканець був президентом Сполучених Штатів. Велика європейська пригода 2000-х, поширення Європейського Союзу на схід, схоже, добігла кінця. За десятиліття від початку XXI століття, за два десятиліття після краху комунізму, сім десятиліть після початку Другої світової війни, 2010-й виглядав роком переосмислення.

Того року я працював біля смертного ложа історика. Я захоплювався Тоні Джадтом, а особливо його історією Європи, *Postwar*, яка вийшла друком 2005 року. Книга розповідала про малоймовірний успіх Європейського Союзу, якому вдалося позбирати уламки імперій у найбільшу економіку світу й найважливішу зону демократії. Праця закінчувалася роздумами про пам'ятання Голокосту серед європейських євреїв. Автор припускав, що у XXI столітті процедур та грошей буде недостатньо: політична гідність вимагатиме історії жахіть.

У 2008 році Тоні захворів на бічний аміотрофічний склероз (БАС): це нейродегенеративне захворювання. Він був приречений померти в пастці власного тіла, яке не підкорятиметься його волі. Після того, як Тоні вже не володів руками, ми з ним почали записувати розмови про фундаментальні теми XX століття. Коли ми розмовляли, 2009 року, то обидва хвилювалися через американські припущення, що капіталізм не має альтернатив, а демократизація неминуча. Тоні писав про безвідповідальних інтелектуалів, які допомогли тоталітаризмові в XX столітті. Згодом його турбувала нова безвідповідальність XXI століття: хирлява політика, нормалізовані нерівності, а також дискусії, пригнічені тотальним відкиданням ідей.

Поки ми з Тоні розмовляли, я писав історію масових політичних убивств, які вчинили нацистська Німеччина та Радянський Союз у 1930-х та 1940-х. Усе почалось із людей і їхніх домівок, зокрема євреїв, білорусів, українців, росіян, балтів і поляків, які мали досвід обох режимів у місцях, де перетиналися нацистська та радянська влади. І хоча розділи книги були похмурими — спланований голод, фабрики смерті, газові

камери — засновки були оптимістичними: причини масових убивств можна встановити, слова мертвих можна пригадати. Правду можна розповісти, і уроки можна вивчити.

Один із розділів тієї книги присвячений поворотній точці XX століття: нацистсько-радянському альянсові, який розпочав Другу світову війну в Європі. У вересні 1939 року і нацистська Німеччина, і Радянський Союз напали на Польщу. Обидві країни хотіли знищити польську державу і зруйнувати польський політичний клас. У квітні 1940 року радянська таємна поліція знищила 21 892 польських військовополонених: більшість із них були освіченими офіцерами запасу. Цих чоловіків (і одну жінку) вбивали пострілом у потилицю у п'яти місцях, одне з яких було розташоване в Катинському лісі, неподалік Смоленська, у радянській Росії. Для поляків катинські розстріли стали синонімом радянських репресій.

Після Другої світової війни на території Польщі запанував комуністичний режим, і вона стала радянським сателітом, отже, Катинь не можна було обговорювати. Історики змогли роз'яснити те, що трапилося, лише після розпаду Радянського Союзу 1991 року. Радянські документи не залишали сумнівів, що масові вбивства були цілеспрямованою політикою, яку персонально погодив Йосип Сталін. Після розпаду Радянського Союзу новоствореній Російській Федерації складно було знайти способи говорити про сталінський терор. Третього лютого 2010 року, коли я дописував свою книжку, російський прем'єр-міністр зробив неочікувану пропозицію своєму польському колезі: спільне вшанування пам'яті жертв Катині у квітні, на сімдесяті роковини від дня злочину. Опівночі 1 квітня, у день, коли мав народитися мій син, я надіслав свою книгу видавцеві. Сьомого квітня польська урядова делегація на чолі з прем'єр-міністром приїхала до Росії. Наступного дня моя дружина народила.

Через два дні до Росії вирушила друга польська делегація. До цієї делегації входили польський президент із дружиною, командування польської армії, депутати парламенту, громадські діячі, священики й рідні убитих у Катині 1940 року. Серед них був і мій товариш, Томек Мерта, визнаний політичний

теоретик і заступник міністра культури, відповідальний за політику пам'яті. Вранці-рано в суботу, 10 квітня 2010 року, Томек сів на літак, який розбився о 8:41 неподалік посадкової смуги російської військової бази біля Смоленська. Ніхто не вижив. У палаті для породіль у Відні задзвонив мобільний телефон, і крик польською новоспеченої матері залунав поміж стін.

Наступного вечора я читав відповіді на своє повідомлення про народження сина. Один із друзів переймався, щоб за власною радістю я не випустив з уваги трагізм обставин: «Тож аби ти не опинився у складній ситуації, я повинен повідомити тобі, що Томека Мерту вбили». Інший товариш, чиє ім'я було у списку пасажирів, повідомив, що змінив плани й залишився вдома. Його дружина мала народити через кілька тижнів.

Він підсумував свою відповідь так: «Отже, тепер усе зміниться».

В австрійських пологових породіллі перебувають чотири дні, щоб медсестри могли навчити їх годувати немовлят, купати їх і турбуватись про них. Цього достатньо, щоб сім'ї перезнайомилися, батьки з'ясували, які в них спільні мови, і почалися розмови. Наступного дня у післяпологовій палаті польською мовою діалоги велися про змову. Подейкували: нібито росіяни збили літак; нібито польський уряд змовився вбити польського президента, який належав до іншої, ніж прем'єр-міністр, партії. Польська породілля спитала про мою думку з цього приводу. Я відповів, що все це дуже малоймовірно.

А ще через день моїй сім'ї дозволили повертатися додому. Поки немовля спало в колисці, я написав дві статті про Томека: некролог, польською мовою, і другу, підсумовану словами надії для Росії колонку про катастрофу, англійською. Польський президент загинув, поспішаючи вшанувати пам'ять жертв злочину, що трапився на російській землі. Я висловив сподівання, що російський прем'єр-міністр, Володимир Путін, використає цю ситуацію, щоб ширше обміркувати сталінізм. У жалобі квітня 2010-го це припущення, ймовірно, було резонним сподіванням. Однак як прогноз це припущення не могло би бути більш хибним.

Отже, тепер усе змінилося. У вересні 2011 року Путін, який перед тим, як стати прем'єр-міністром, уже двічі обіймав пост президента, оголосив про те, що хотів би знову стати президентом. Попри посередні результати на виборах того року у грудні, його партія отримала більшість у парламенті. Після ще одних, схоже, сфальсифікованих, виборів Путін знову став президентом у травні 2012 року. Він постановив, що обговорення радянського минулого на кшталт того, яке він же ініціював у Катині, розглядатимуть як кримінальні правопорушення. Польщу ж Смоленська катастрофа на один день об'єднала, а тоді на роки поляризувала. Згодом манія квітня 2010-го розрослася і витіснила катинське вбивство, чиїх жертв мала би вшанувати. Ба більше, Смоленська катастрофа витіснила всі інші історичні випадки польських страждань. Польща та Росія не змогли відрефлексувати історії. Часи змінювалися. Чи, може, змінювалося наше відчуття часу.

Європейський Союз накрила тінь. Наша віденська пологова палата, де недорогий страховий поліс покривав усі витрати, була нагадуванням про успіхи європейського проекту. Вона може слугувати прикладом послуг, які в більшості Європи сприймали як належне, хоч були немислимими у США. Те саме можна сказати і про швидке та надійне метро, яким я їздив до лікарні: нормальна річ у Європі, а недоступна — в Америці. У 2013 році Росія повернула проти Європейського Союзу, означивши його як ворожий та занепалий. Успіх Євросоюзу міг заохотити росіян думати, що колишні імперії можуть бути заможними демократіями, тож саме його існування опинилося під загрозою.

Коли 2014 року сусідка Росії, Україна, зблизилася із Європейським Союзом, Росія напала на цю країну й анексувала частину її території. До 2015 року Росія розширила небачену кампанію кібервійни за межі України, до Європи та Сполучених Штатів, а багато європейців та американців їй у цьому тільки допомогли. У 2016 році британці проголосували за те, щоб покинути Європейський Союз, а американці вибрали президентом Дональда Трампа, забезпечивши саме той наслідок

виборів, над яким росіяни і працювали. Окрім інших недоліків, новий американський президент не вмів рефлексувати над історією: у слушний момент він був нездатний ані вшанувати пам'яті Голокосту, ані засудити нацистів у власній країні.

Двадцяте століття закінчилось давно й остаточно, а його уроки досі не вивчені. Нова форма політики з'являлася у Росії, Європі та Америці, нова несвобода, щоб служити новим часам.

Я написав ті дві статті про Смоленську катастрофу після років роздумів щодо політики життя і смерті, у ніч, коли межа між ними здавалася дуже тонкою. «Твоє щастя — серед нещастя» — написав один із моїх друзів, і перше здавалося таким самим незаслуженим, як і друге.

Закінчення і початки були надто близько, здавалися переплутаними, смерть перед життям, помирання перед проживанням; час перестав бути впорядкованим.

У квітні 2010 року, або десь у той час, людська природа змінилася. Коли я писав повідомлення про народження первістка, мені довелося піти до свого офісу і скористатися комп'ютером: смартфони ще не були в широкому вжитку. Я очікував відповідей упродовж днів, чи й тижнів, а не одразу. До часу, коли через два роки народилася моя донька, усе змінилось: мати смартфона стало нормою, і відповіді або надходили негайно, або на них не варто було й чекати. Мати двох дітей — зовсім по-іншому, ніж мати одну. І все ж я думаю, що оскільки інтернет усе більше ототожнювався із соціальними медіа, час ставав більш невловимим і фрагментованим для нас усіх.

Машини, які вигадані, щоб дарувати час, натомість його пожирали. І поки ми втрачали здатність концентруватися і пригадувати, усе здавалося новим. Після Тоніної смерті в серпні 2010 року я вирушив в тур, де презентував книгу, яку ми написали разом, «Роздуми про двадцяте століття» (*Thinking the Twentieth Century*). Поки я подорожував Сполученими Штатами, то усвідомив, що предмет цієї праці вже цілковито забутий. У готельних кімнатах я спостерігав, як російське телебачення грається із травматичною американською історією раси, при-

пускаючи, що Барак Обама народився в Африці. Мене заінтригувало, коли невдовзі американський шоумен Дональд Трамп підхопив цю тему.

У новому столітті американців та європейців вела оповідь про «кінець історії», яку я називатиму політикою неминучості, відчуттям, що майбутнє несе більше, ніж теперішнє, що закони прогресу відомі, що альтернатив немає, отже, насправді нічого особливо й не треба робити. За американською капіталістичною версією цієї історії, сили природи принесли ринок, а той приніс демократію, яка принесла щастя. За європейською версією, історія принесла нації, які з війни виснували, що мир — це добре, тому обрали інтеграцію і достаток.

Перед розпадом Радянського Союзу 1991-го комунізм мав власну політику неминучості: природа дозволяє технології; технології урухомлюють суспільні зміни; суспільні зміни призводять до революції; революція породжує утопію. Коли виявилося, що це не так, європейські й американські політики неминучості тріумфували. У 1992 році європейці заходилися довершувати створення Європейського Союзу. Американці виснували, що провал комуністичної історії підтвердив правдивість капіталістичної. Американці та європейці і далі розповідали собі історії неминучості ще чверть століття після краху комунізму, тому виховали покоління міленіалів без історії.

Американська політика неминучості, як і всі схожі нарації, опиралася фактам. Після 1991 року долі Росії, України та Білорусі чудово продемонстрували, що падіння однієї системи не створило чистого аркуша, на якому природа породила би ринки, а ринки — права. У 2003 році Ірак міг би підтвердити цей урок, якби ініціатори американської протиправної війни обміркували її катастрофічні наслідки. Фінансова криза 2008-го і дерегулювання внесків до кампаній у Сполучених Штатах 2010-го посилили вплив багатих і послабили вплив виборців. Економічна нерівність поглиблювалася, часові межі стискалися, і все менше американців вірило, що в майбутньому криється краща версія теперішнього. За браку функціональної держави, яка забезпечувала би базові соціальні послуги — освіту,

пенсії, охорону здоров'я, транспорт, декретну відпустку, відпустки — американці з кожним днем ставали все більш приголомшеними і втрачали відчуття майбутнього.

Крах політики неминучості урухомлює інше переживання часу: політику вічності. Тоді, коли неминучість обіцяє краще майбутнє для всіх, вічність ставить одну націю у центр циклічної історії жертовності. Тепер час — не лінія, яка прямує до майбутнього, а коло, яке безконечно повертається до тих самих загроз із минулого. У межах неминучості нема відповідальних, адже ми знаємо, що зрештою деталі самі впорядкуються на краще; у межах вічності нема відповідальних, адже ми знаємо — що б не робили, ворог таки прийде. Політики вічності поширюють переконання, що уряди не можуть допомагати цілісному суспільству, їхня функція — лише захищати від загроз. Прогрес поступається місцем приреченості.

Коли політики вічності перебувають при владі, вони створюють кризи й маніпулюють емоціями, які виникли внаслідок цих криз. Щоб відволікати від власної нездатності чи небажання реформувати, політики вічності привчають своїх громадян із невеликими інтервалами переживати піднесення й обурення, топлячи майбутнє в теперішньому. У міжнародних відносинах політики вічності применшують і знецінюють досягнення країн, які могли б виглядати зразком для їхніх громадян. Політики вічності використовують технології, щоб поширювати політичні вигадки і вдома, і за кордоном, заперечуючи правду і зводячи життя до видовищ та переживань.

Ймовірно, у 2010-х роках відбувалося більше, ніж ми усвідомлювали. Ймовірно, переломний час наступництва моментів між Смоленською катастрофою і Трамповим президентством був епохою трансформацій, які ми не змогли охопити. Можливо, ми ковзаємо з одного відчуття часу до іншого, бо не помічаємо, як історія творить нас і як ми творимо історію.

Неминучість і вічність переносять факти в наративи. Ті, хто погойдуються на хвилях неминучості, вважають, що кожен факт — це лише похибка, яка не змінює загальної історії про-

гресу; ті, хто зсунулися до вічності, класифікують кожну нову подію як ще один приклад позачасової загрози. І та, і та вдають із себе історію; і та, і та відмовляються від історії. Політики неминучості навчають, що специфіка минулого не має значення, оскільки що б не трапилося — це тільки зерно, яке перемеле млин прогресу. Політики вічності перестрибують з одного моменту до іншого крізь десятиліття і століття, щоб збудувати міф про невинність та загрозу. Вони уявляють цикли загроз у минулому, створюють уявлені закономірності, які реалізовують у теперішньому, продукуючи штучні кризи й щоденні драми.

Неминучість і вічність мають особливий стиль пропаганди. Неминучість вплітає факти в павутину добробуту. Політики вічності заглушують факти, аби знецінити те, що люди в інших країнах справді вільніші й багатші, та висміяти ідею, що реформи можна впроваджувати, ґрунтуючись на знаннях. Більшість із того, що відбувалося 2010-го, було навмисним творенням політичних вигадок, неймовірних оповідок і низькопробних побрехеньок, які вимагали уваги й захоплювали простір, необхідний для роздумів. Та якого би враження пропаганда не справляла, це не фінальний вердикт історії. Є різниця між пам'яттю: враженнями, які ми отримуємо, та історією, зв'язками, для створення яких ми працюємо — якщо захочемо.

Ця книга — спроба відвоювати теперішнє для історичного часу, а отже, відвоювати й історичний час для політики. Це означає спробувати зрозуміти низку переплетених подій в сучасній світовій історії, від Росії до США, у час, коли достовірність як така перебуває під питанням. Російське вторгнення в Україну 2014-го для Європейського Союзу та Сполучених Штатів стало перевіркою на реальність. Для багатьох європейців та американців простішим виявилося дослухатись до привидів російської пропаганди, аніж захищати законний порядок. Європейці та американці витрачали час на з'ясування того, чи було там вторгнення, чи Україна взагалі країна, і чи вона нічим, бува, не заслужила, щоб на її територію вторглися. Це оголило велику слабкість, яку Росія швиденько взялася експлуатувати уже в межах Європейського Союзу та Сполучених Штатів.